

Іван Білодід

УКРАЇНСЬКІ МОВОЗНАВЧІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Передові національні традиції українського народу, як і кожного народу нашого багатонаціонального Союзу РСР, народів світу, охоплюють широке коло витворів матеріальної і духовної культури народного генія, зокрема історичних досягнень у розвитку науки, що стали надбанням і монолітною основою всього дальшого соціального, наукового і технічного прогресу суспільства.

У комплексі багатогранних наукових традицій, що являють собою історичний здобуток культури українського народу, почесне місце належить і традиціям науки про мову – українському мовознавству, яке досліджує один із найвищих проявів духовної культури українського народу – його мову, шляхи її удосконалення і збагачення потужною силою мовотворчого генія народу, в її контактах з іншими мовами, її здатністю вбирати в себе все нове в розвитку суспільства і людини, задовольняти всі потреби суспільного життя. Звернемося хоча б до деяких етапів формування української мовознавчої традиції у зв'язку з розвитком усього східнослов'янського мовознавства.

Мовознавство є однією з найстаріших галузей науки на Україні. Ще з XVI ст. відомі праці граматичного і лексикографічного характеру, присвячені слов'яноуруській (“церковнослов'янській”) мові, в яких знаходили своє відображення явища і риси мови слов'яноукраїнської, книжної, а також риси живої мови українського народу. Ряд праць спеціально був присвячений староукраїнській книжній літературній мові. Цією мовою було написано багато наукових, полемічних праць, літописів, різного типу грамот і інших документів, хронік тощо. Крім цих пам'яток, народно-розмовна і пісенна мова цього часу знайшла своє широке відображення в текстах різного роду історичних і побутових пісень, у переказах, легендах, прислів'ях та приказках, мініатюрах – словесних новелах, жартах, у мові писемної й усної драматургічної творчості; знайшло це відображення також у творах українського героїчного епосу, насамперед в українських думах.

З ряду граматичних праць цього періоду виділяється і височіє в віках знаменита «Грамматика словенския правильное синтагма...» Мелетія Смотрицького (1619), якою користувалися в усіх східнослов'янських землях і яка була відома в усіх слов'янських країнах, де за її зразком створювали вчені й свої граматичні праці. Це її, разом із арифметикою Магницького, М. В. Ломоносов, що певний час навчався у Києво-Могилянській академії, визнавав “вратами” своєї ученості.

Серед лексикографічних праць того часу видатне місце належить «Лексикону» Памви Беринди (1627), який і в наш час становить фундаментальне і достовірне джерело вивчення лексики української мови XVII ст. Граматичною працею, що прагнула описати структуру книжної української літературної мови XVI–XVII ст. з відображенням у ній народно-розмовної стихії, була «Слов'янська граматика» Івана Ужеви¹ | ²ча (1643), яка хоч і не була в свій час надрукована, але є яскравим свідченням розвитку української граматичної науки і прагнення освічених людей до унормування власне української літературної мови. Ця видатна пам'ятка української мови підготовлена Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні до публікації.

Вивчення мов, словесності, риторик і піітик, вивчення різноманітних стилів ораторсько-полемічного і проповідницького, дидактично-викладацького

мистецтва, засобів урочистого мовлення в навчальних планах Києво-Могилянської академії займало велике місце протягом усього періоду її діяльності.

У Києво-Могилянській академії високо стояв престиж слов'яноруської (“церковнослов'янської”) мови. Цією мовою викладався ряд предметів, і вона сама тут глибоко вивчалася. Слов'яноруська мова була зброєю у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського та єзуїтсько-католицького поневолення. Уже сам факт полеміки слов'яноруською мовою, викладання нею ряду наукових дисциплін – поряд із латинською, визнаною мовою тодішньої європейської ученості, – утверджував її значення, її престиж як витвору духовної культури східнослов'янських народів, як виразу їх змагань у боротьбі за честь і свободу, за гідне місце серед інших мов світу.

Наукові праці цього типу, зокрема написані в Академії так званім “київським ізводом” слов'яноруської мови, староукраїнською книжною мовою, були широко відомі у південних і західних слов'ян. Відображення рис української мови цього часу спостерігається в старописемних пам'ятках (XVII-XVIII ст.) Сербії, Далмації, Чорногорії, Болгарії, Молдавії та ін.

Українсько-російські культурно-мовні контакти XVI–XVIII ст. знайшли вже часткове висвітлення в ряді праць російських і українських учених, зокрема в «Очерках по истории русского литературного языка XVII-XIX вв.» В. В. Виноградова (1938) і в «Курсі історії української літературної мови», т. 1, Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (1958). Тут показані взаємозв'язки української і російської літературних мов цього періоду, значення українського впливу, діяльності київських учених, київських і львівських зразків літературної мови у розвитку російської літературної мови цього часу, а також значення впливу російської мови в розвитку і збагаченні, в дальшому процесі демократизації української літературної мови.

Возз'єднання України з Росією в 1654 р. врятувало українську мову від сплюндрування її польсько-магнатською, католицько-єзуїтською експансією. В братній сім'ї і спілкуванні з російською і білоруською мовами їй був забезпечений шлях розвитку на основі її природних національних закономірностей як мови східнослов'янської.

XVIII ст. у розвитку української і російської літературних мов – це тривалий процес відходу в минуле старокнижних зразків літературної мови і реформування її на основі народно-розмовної мови. Українська мова зазнавала тяжких утисків царизму, що затримував її розвиток. Однак живі могутні сили мовотворчого генія народу незламно просували цей процес перетворення вперед, – адже історично закономірного процесу уґрунтування літературної мови на народно-розмовній основі ніщо не могло спинити. Про це свідчать, зокрема, ті лексикографічні (наприклад, словник Ф. Тумановського) і граматичні праці, переважно рукописні, що відомі мовознавчій науці сучасності¹. Однак дореволюційним мовознавством мова цих пам'яток (літописи, хроніки, щоденні записи – “діаріуші”, різного роду документи і архіви, ху² | |³ дожні і полемічні твори цієї епохи, а також мова дум, широкої фольклорної творчості, народно-розмовна стихія) досліджена в одних випадках недостатньо, а в інших лишилась зовсім недослідженою. Однак і те, що було зроблено, дає важливі матеріали для досліджень цих процесів радянськими мовознавцями.

Відображення процесу все могутнішого вливання стихії народнорозмовного мовлення в писемність спостерігається, зокрема, і в творчості Г. С. Сковороди.

В осмисленні цих процесів, науковому їх висвітленні і прокладанні шляхів дальшого удосконалення російської, а також української і білоруської літературних мов на нових шляхах велику роль, як відомо, відіграла науково-філологічна і письменницька діяльність М. В. Ломоносова. На Україні велике значення для демократизації літературної мови мала творчість попередників І. П. Котляревського, а також, особливо, сама його могутня творчість, яка в історії української культури має не лише специфічне соціально-естетичне, літературне значення, а й науково-пізнавальне, зокрема – як глибоко характеристичне, переламне явище в історії української літературної мови, тобто те, що становить безпосередній інтерес і для мовознавчої науки як висока і славна традиція культури народу. Цей період в історії української мови знайшов своє певне висвітлення в «Курсі історії української літературної мови», т. I, а також у деяких окремих дослідженнях, зокрема в працях проф. П. П. Плюща, однак ми ще не розгорнули широкого лінгвістично-історичного обстеження рукописних архівних пам'яток доби, друкованої літератури різного характеру цього часу, а також і зразків усної народної творчості.

Все, що було зроблено на цій ділянці в другій половині XVIII – на початку XIX ст., становило лише підготовчий плацдарм для могутнього злету мовознавчої наукової думки на Україні в XIX ст. – частково на його початку, а найголовніше – в другій половині і на початку XX ст. Правда, слід підкреслити, що в тих історичних умовах цей злет реалізувався силами небагатьох дослідників, але їхня творчість становить славний доробок, що викликає глибоку пошану сучасників і становить важливу частину прогресивних традицій в історії української культури, зокрема мовознавчої науки.

В історії української граматичної традиції визначне місце належить праці О. П. Павловського «Грамматика малороссийского наречия» (1818), що є першою науковою спробою описати фонетичні і морфологічні особливості української національної мови – живої мови українського народу – в порівнянні з російською мовою. Кілька граматик “руської мови” були створені також у західноукраїнських землях.

До першої половини XIX ст. належить така визначна пам'ятка української лексикографії, як «Словарь украинского языка» П. Білецького-Носенка, що являє собою зібрання лексики живої української мови і мови української художньої літератури. Словник є ніби спробою синтезу лексики української мови попереднього періоду її розвитку і “нової” української мови. Видання цієї пам'ятки Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (1966) дало великий матеріал для дослідження словникового складу і граматики української мови в їх історії.

Отже, 1966 і 1967 рр. у галузі досліджень пам'яток української мови характерні, зокрема, тим, що в цей час «Лексикон» П. Беринди був доповнений «Слов'янською граматику» І. Ужевича, а граматика О. Павловського – словником П. Білецького-Носенка. Цим заповнюються важливі прогалини в історії вивчення української мови.

Дальший розвиток суспільної думки, мовознавчої науки висунув могутню “трійцю” дослідників, чия творчість припадає головню на ³ | ⁴ другу половину XIX ст. (для деякого з них, частково, й на початок XX ст.). До неї належать

мовознавець-мислитель О. О. Потебня (1835-1891), П. Г. Житецький (1836-1911) і К. П. Михальчук (1840-1914). Уже в час їх наукової діяльності ці корифеї української мовознавчої науки були визнані нашою вітчизняною наукою і наукою слов'янського світу як видатні дослідники, гідні репрезентанти мовознавчої науки Росії і України, зокрема науки про українську мову. О. О. Потебня і П. Г. Житецький були обрані членами-кореспондентами Російської академії наук, а К. П. Михальчук працював у тісному контакті з її мовознавчими закладами.

Сама історія щасливо “розподілила” мовознавчу проблематику між цими вченими, що знайшло яскравий вияв у їхніх дослідженнях. Багатогранній науковій творчості О. О. Потебні були властиві й широкі теоретичні дослідження загальних проблем мовознавства, наприклад, суспільної природи мови, зв'язку мови і мислення, філософії і психології мови та ін.; і глибокі – в слов'янському і в усьому індоєвропейському діапазоні – теоретично-граматичні дослідження, що й зараз становлять фундамент російської, української і білоруської, а також загальнослов'янської граматичної традиції і живих досліджень сучасності; його дослідження в галузі діалектології, фольклору заклали наукові підвалини цих галузей українського мовознавства на довгі часи; його думки про основні проблеми теорії словесності, про природу і психологію поетичної творчості, специфіку образного мислення і тепер становлять живе джерело для багатьох досліджень учених цих спеціальностей в усьому світі. Він одним із перших у вітчизняному мовознавстві у свій час не лише став на рівень європейського і світового мовознавства, а в багатьох випадках ішов попереду, прокладаючи шляхи передової лінгвістичної, лінгвофілософської думки світу.

П. Г. Житецький присвятив свою творчість історії української літературної мови. Звичайно, не все в його спадщині рівноцінне. Найбільшим його вкладом, очевидно, слід вважати твори, присвячені українській літературній мові XVII-XVIII ст. Побудовані на даних староукраїнських пам'яток, вони й зараз становлять важливі джерела наукових досліджень історії української і російської літературних мов. Ученому належить честь перших досліджень поетики українських народних дум, їх мови. П. Г. Житецький також звертався до проблематики загального мовознавства, як тоді говорили, – філософського мовознавства. Він приділяв багато уваги мові як людській діяльності, живому мовленню – цьому першому і органічному стану мови як певної національної системи. Йому належить ряд посібників з теорії словесності для середньої школи, що ґрунтуються на важливих даних з мовознавства, особливо в плані розрізнення понять мови і мовлення, розуміння яких становило й тоді важливу проблему світового мовознавства. Архів П. Г. Житецького (ЦНБ АН УРСР) показує його великий інтерес до слов'янознавства, зокрема до південних слов'янських мов і їх історії.

На ділянці досліджень з української діалектології не стертий часом слід лишив К. П. Михальчук. Виходячи з багатьох наукових ідей О. О. Потебні, зокрема із його теоретичних підвалин діалектологічних досліджень, К. П. Михальчук створив нову класифікацію говорів української мови, дав їй наукове обґрунтування, зробив конкретний опис говорів. Ці дані, в новому їх осмисленні, на широкому діалектологічному матеріалі, зібраному сучасниками з усієї мовно-етнічної території України, досі не втратили свого значення. Багато праці вклав К. П. Михальчук у підготовку наукового питальника з української діалектології, хоч завершили цю справу вже інші дослідники.

Історія української мовознавчої науки дожовтневих (а частково й пожовтневих) часів багатьма науковими досягненнями завдячує ви⁴ | ⁵значним трудівникам на полі науки і культури – М. О. Максимовичу, І. Г. Верхратському, І. Я. Франкові, І. С. Свенціцькому, А. Ю. Кримському, Є. К. Тимченкові, Б. Д. Грінченкові, Є. Желехівському, Л. Чопею, І. А. Панькевичу, В. І. Сімовичу та ін. І якщо історичні, правописні праці М. Максимовича в галузі українського мовознавства багато в чому були односторонніми, давно застаріли, то його фольклористичні дослідження, опубліковані ним збірники української народно-пісенної творчості здобули світову славу, а для історика української мови дали надзвичайно важливий матеріал.

Широкі славістичні горизонти І. С. Свенціцького, орієнталістичні студії А. Ю. Кримського, як і їх дослідження в галузі української мови; лексикографічний подвиг Б. Д. Грінченка, як і праці на цій ділянці Є. Желехівського та Л. Чопея; синтаксичні дослідження Є. К. Тимченка; прагнення І. Верхратського, І. Панькевича до синтезу української народної мови – усе це та творча наукова спадщина, кращі традиції якої становлять невмируще джерело і свідчення широких горизонтів українського мовознавства, яке, долаючи тяжкі перепони царизму і реакції, все ж рухало вперед розвиток історико-лінгвістичної думки.

Окремо слід відзначити наукову діяльність на полі українського мовознавства великого революціонера-демократа, ученого і письменника І. Я. Франка. В тяжких історичних, довготривалих умовах роз'єднаності українського народу, відторгнення від матері України її західних областей – Галичини, Закарпаття, Буковини, що наклало свою важку печать і на мову народу, спричинивши різні негативні явища в її розвитку, І. Франко виявив глибоко наукове розуміння єдності української літературної мови як мови єдиної нації, розуміння шляхів досягнення її монолітності на основі центральних мовних масивів Наддніпрянщини, мови Т. Шевченка... Він боровся за це і своєю теоретичною думкою та словесно-художньою творчістю, і своїми революційними діями. Він розумів шляхи збагачення української літературної мови як у її спілкуванні, історичних взаємозв'язках з російською мовою, так і з кращими здобутками мов західноєвропейських.

Наукова спадщина І. Франка і в галузі мовознавства становить одну з найяскравіших сторінок передових, творчих традицій в історії української мовознавчої науки.

У ХІХ ст., в середині і другій половині, з могутньою підтримкою в боротьбі за право української мови на вільний розвиток, визнання її (всупереч великодержавницьким російським, шляхетсько-польським твердженням про її неповноцінність і безперспективність розвитку, всупереч твердженням українських буржуазних націоналістів про її “відрубність”, про її “хуторянський” характер) рівноправною мовою серед інших слов'янських і всіх європейських та інших мов світу, здатною до культурного розвитку в усіх функціональних стилях, палко виступили великі революціонери-демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, М. О. Добролюбов. Вони науковим, публіцистичним і художнім словом боролися за її престиж і дальший розвиток, внівши великий вклад у визвольну боротьбу українського народу, в розвиток його суспільної думки і науки, в тому числі мовознавчої.

Величезне значення для розвитку української мови і українського мовознавства мала наукова діяльність видатних російських учених – мовознавців академіків

О. О. Шахматова, Ф. Є. Корша, П. Ф. Фортунатова, Ю. І. Карського та інших. Відомо, що О. О. Шахматов розробив ряд проблемних питань спеціально українського мовознавства, зміцнюючи науку про українську мову як рівноправну, самостійну слов'янську мову. Учений часто користувався даними української мови у своїх історико-мовознавчих працях з історії східного слов'янства, з історії російської мови; він вів політичну боротьбу за українську мову. Разом із Ф. Є. Коршем та П. Ф. Фортунатовим у відомій⁵ | |⁶ мій «Записці...», складеній на завдання Російської Академії наук, він добивався скасування царських обмежень на друк українською мовою (1905 р.); у кінці 1906 — на початку 1907 р. О. О. Шахматов та Ф. Є. Корш висунули Івана Франка в дійсні члени Російської Академії наук. І хоч царизм, реакція не допустили цього, як не допустили вони також обрання в академіки О. М. Горького, ці благородні дії передових російських учених щодо української мови і культури українського народу, видатних його синів і борців за визволення лишаються у віках як полум'яний символ незламної дружби і вірності братніх народів.

О. О. Шахматов виступав як проти великодержавних, так і проти буржуазно-націоналістичних викривлень історії української мови. Відповідаючи на записку Будиловича, він у своїй записці, схваленій II Відділом Російської Академії наук 3. V. 1903 р., писав, що “факт існування малоруської літературної мови з різним місцевим забарвленням, мови, зрозумілої і в Полтаві, і в Києві, і у Львові, повинен бути визнаний, і з ним треба рахуватися в такій науковій праці, як «Знциклопедия славяноведения». Неправильним є твердження Будиловича, що “російсько-український жаргон” не має ні граматики, ні словника. Та коли б це було й так, то це зобов'язувало б редакцію «Знциклопедии» ще в більшій мірі подбати про складання української граматики. Академія, в інтересах наукової правди, повинна тільки дбати, щоб у цьому нарисі не було властивих деяким малоруським ученим тенденцій — наполягати на споконвічних відмінностях малоруської мови від російської, щоб автор цього нарису не став у суперечність із автором історії російської мови, який, звичайно, не піде за Ом. Огоновським і не лишить без уваги того тривалого історичного періоду, коли всі руські нарідччя жили одним спільним життям і переживали ряд спільних фонетичних і морфологічних змін”².

До передових традицій світового, зокрема слов'янського, мовознавства, належать і праці відомих славістів Ф. Міклошича, І. Бодуена де Куртене, Г. В. Ягича, Т. Лера-Сплавінського та інших, що висвітлювали ряд наукових проблем науки про українську мову, підносили престиж цієї мови, викривали антинауковий характер тенденційних тверджень великодержавного чи буржуазно-націоналістичного характеру. Усі ці праці надавали науці про українську мову великого значення, вони поширювали її горизонти, виводили з вузьких меж на широкі шляхи спілкування з усіма галузями мовознавчої науки світу, висвітлювали прогрес української мови в її взаємостосунках і зв'язках з іншими мовами, культурними здобутками всіх народів.

Ці питання ґрунтовно висвітлювались у працях радянських мовознавців В. В. Виноградова, В. І. Борковського, П. П. Плюща, М. А. Жовтобрюха, В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєва, Л. Л. Гумецької, Ф. Т. Жилка, І. І. Ковалика, Г. П. Іжакевич, Й. А. Багмута, Н. П. Корнієнко та інших, у ряді дисертаційних праць.

Глибоко наукове, правдиве і багатогранне осмислення суспільної ролі мови, її зв'язку з розвитком суспільства, з розвитком мислення, ролі національних мов в історії їх носіїв — народів світу, значення мови як однієї з найстійкіших ознак

нації, висвітлення життя і взаємозбагачення мов, особливо в багатонаціональних державах, та ряду інших важливих проблем мовознавства дало марксистсько-ленінське вчення.

Розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса щодо мов, глибоко вивчивши життя мов, стан мовного питання в Росії і в Європі, зокрема в багатонаціональних, багатомовних країнах, В. І. Ленін учив, що в демократичній державі не може існувати привілеїв для жодної мови, не може бути мов державних і недержавних. Велике значення має під⁶ | ⁷креслення В. І. Леніним значення мовного питання в боротьбі народів за своє соціальне і національне визволення, в їх всебічному розвитку. Рівноправність мов усіх народів, вільний; їх розвиток, освіта рідною мовою – це одні з програмних положень більшовицької партії, за які вона під керівництвом В. І. Леніна вела невтомну боротьбу ще в дореволюційні часи.

У Радянському Союзі – багатонаціональній і багатомовній соціалістичній державі – здійснені й ідеї В. І. Леніна щодо розвитку і рівноправності національних мов. Ленінська національна політика Комуністичної партії реально забезпечила розквіт національних мов народів СРСР.

В Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» відзначається: «У всіх народів СРСР склалась і розвивається національна форма, соціалістична змістом культура. Більш як сорок народностей тільки після Жовтня дістали писемність. Соціалізм створив умови для розквіту і взаємного збагачення національних культур. Зберігаючи і розвиваючи свої найкращі національні особливості і традиції, переборюючи застарілі форми, кожна національна культура творчо використовує досягнення культури інших націй. Засобом міжнаціонального спілкування, обміну науковими, культурними цінностями стала російська мова. В умовах дальшого розвитку національних культур і мов кожна нація має всі можливості використовувати і засвоювати духовні багатства всіх радянських народів».

Радянська мовознавча наука, в тому числі й українське мовознавство, широко і багатогранно розвинулась, осягаючи нові й нові напрями та проблеми, служачи інтересам широкої мовної практики радянського суспільства, розвитку культури його мови, усіх її функціональних стилів, розвитку і поглибленню наукових досліджень. У цих дослідженнях не забуті і благородні, передові традиції мовознавчої науки в її історичному розвитку.

Примітка до с. 2:

¹ Див. Г. Г н а т ю к , Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII – першій чверті XIX ст., К., Вид-во «Наукова думка», 1967.

Примітка до с. 5:

² Цит. за статтею В. Р. Лейкіної-Сквірської «Российская Академия наук в борьбе за равноправие украинского языка». «Мовознавство, 1949, №VII, стор. 62.

Джерело: Українська мова і література в школі. – 1967. – №9. – С. 1-7.